

Interventieonderzoek

Bijdrage aan de methodologie van sociale veranderingkunde

Dr. Gerard Donkers LESI 2016

Inhoudsopgave

Inleiding

1. Stromingen in de onderzoeksmethodologie
2. Praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie
3. De sociaalconstructieve aard van interventieonderzoek
4. Voorstel voor toevoeging van een strikt interventiegerichte verzameling en analyse van kwalitatieve gegevens
5. Conclusie

Inleiding

Interventieonderzoek zet het *veranderkundig handelen* van actoren in sociale interventiepraktijken in het centrum van de aandacht. Dat is bepaald geen sinecure. Een dergelijke veranderkundige kijk vraagt om een bepaald soort van onderzoek. Het verwijst naar een bepaald type van probleemstelling, naar een bepaald soort van gegevens waar we naar op zoek zijn, naar een bepaalde wijze waarop die gegevens kunnen worden geanalyseerd en naar een bepaald soort van body of knowledge waarbinnen het onderzoek kan worden ingebed.

In dit artikel wil ik deze sociaalveranderkundige, c.q. andragologische visie op onderzoek beschrijven en een praktisch voorstel doen voor een methodologische aanscherping en verfijning. Ik doe dat vanuit mijn ervaringen in het verrichten van praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie en vanuit het begeleiden van onderzoeken aan masterstudenten op het gebied van sociale interventie. In de begeleidingsbijeenkomsten heb ik gemerkt dat er bij aankomende onderzoekers veel behoefte is aan methodologische kennis op het gebied van interventiegericht onderzoek. Ik hoop met dit artikel een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de methodologie van sociale veranderingkunde, opgevat als kennis van het proces van social changing in de lijn van onder meer Kurt Lewin (1951). Collega's binnen de kring van het Landelijk Expertisecentrum Sociale Interventie (LESI) en binnen de kring Andragologie van de Universiteit van Amsterdam dank ik voor hun kritisch commentaren bij deze notitie.

1. Stromingen in de onderzoeksmethodologie

In het boek *Veranderen in meervoud* (2015) heb ik een poging ondernomen om vanuit een breed historisch spectrum van thema's, theorieën en concepten enige samenhang en ordening aan te brengen in het kennisgebied van sociale changing. Vanuit de West-Europese geschiedenis van het denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving kom ik in dit boek tot de hypothese, dat er in elke periode van de moderne geschiedenis sprake is van een botsing tussen een drietal paradigma's in wording. Deze paradigma's zijn momenteel ook herkenbaar in de onderzoeksmethodologie (Wulf 1978, Reuling 1986, 't Hart e.a. 1998, Migchelbrink 2002, Tromp 2004, van Strien 1986).

Dominant in de geschiedenis is het sociaaltechnologisch perspectief van veranderen. Daarin wordt veel waarde toegekend aan de van subjectiviteit onthechte menselijke rede die het mogelijk zou maken om rationeel, moreel en professioneel verantwoord te werk te gaan. Het sociaaltechnologisch handelingsmodel valideert en rechtvaardigt wetenschappelijke kennis op grond van empirische (inductieve) en rationele (logisch-deductieve) normen waarmee de werkelijkheid van buitenaf wordt bestudeerd. Nadruk ligt op een empirisch-rationele benadering van sociaalwetenschappelijk onderzoek (Opp 1972). Gepoogd wordt om al hypothesevormend en hypothesetoetsend met behulp van vooral experimenteel statistisch onderzoek theorieën te ontwikkelen die gebaseerd zijn op empirische gegevens waarin de eigen subjectiviteit van de onderzoeker zoveel mogelijk is uitgeschakeld. Op die manier probeert men te komen tot zo objectief mogelijke uitspraken over de werkelijkheid.

In een cultuurkritische, persoonsgerichte tegenbeweging in de geschiedenis wordt steeds weer gewezen op de negatieve gevolgen van dit technologische denken voor de (tussen)menselijke zingeving en ontplooiing. In deze beweging wordt betekenisgeving in dialoog met anderen benoemd als kernopdracht van veranderkundig handelen. Het technologische denken over wetenschap reduceert de mens tot een (studie)object en doet geweld aan de mens als subject van eigen zingeving. Door haar positivistische inslag ontdoet zij de theorievorming van haar waardegeladenheid. Het persoonsgeoriënteerde onderzoeksmodel valideert en rechtvaardigt wetenschappelijke kennis op grond van heuristieken die gebaseerd zijn op interpretatie, intuïtie en ervaringskennis. Zij probeert de werkelijkheid van binnenuit als een samenhangend geheel te verstaan door op zoek te gaan naar betekenissen die mensen met elkaar aan die werkelijkheid geven. Onderzoek is nooit waardevrij. De onderzoeker zal daarom altijd ook zichzelf en zijn relatie tot de onderzochten mee moeten onderzoeken en verantwoorden. In de methodologie ligt accent op onder meer dialogisch-narratief (Verbiest 1984) en symbolisch-interactionistisch (Glaser & Strauss 1976) onderzoek. Fred Wester (Wester e.a. 2000) geeft een beschrijving van gemeenschappelijke methodologische uitgangspunten van de verschillende stromingen in dit interpretatieve onderzoek.

In een maatschappijkritische (tegen)beweging wordt vooral gewezen op de maatschappelijke gevolgen van het technologische denken. Bijdragen aan maatschappelijke rechtvaardigheid en emancipatie van mens en samenleving worden benoemd als kernopdracht van sociale interventie. Gewezen wordt op de politieke en economische belangen die achter de zogenoemde objectieve feiten en oordelen van de wetenschap schuilgaan. Wetenschappelijke theorievorming is een onderdeel van het politieke krachtenveld in de samenleving en in die zin ook het toneel van politieke machtsstrijd. Het maatschappijkritisch georiënteerde denken valideert en rechtvaardigt wetenschappelijke kennis op grond van een emancipatorische en actiegerichte redeneerwijze waarlangs concrete maatschappelijke handelingspraktijken worden bestudeerd. Wetenschappelijk onderzoek moet gericht zijn op emancipatie en empowerment ten gunste van de minder machtigen in de samenleving. In haar methodologie ligt accent op action-research (Boog e.a. 1996) en op kritisch-reflectief handelingsonderzoek vanuit een brede opvatting van rationaliteit (Tromp 2004, Midgley 2000).

Vanuit deze drie lijnen in de geschiedenis van het denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving heb ik vervolgens een model van elk veranderparadigma geconstrueerd. Met deze drie veranderkundige modellen heb ik in de lijn van Crowfoot en Chesler (1974) en Van Beugen (1978) een zekere ordening aangebracht in de veelheid van invalshoeken, thema's, concepten en theorieën van de veranderkunde. De aangebrachte triade is onder meer herkenbaar in de filosofie (Delanty&Strydom 2003), de opvoedingswetenschap (Wulf 1978), de psychologie (Donkers 2015), de veranderstrategieën van Bennis, Benne en Chin (1975), de strategieën van community intervention (Rothman 2001), de social worktheory (Payne 1997), de drie media van menselijke sociale systemen (Habermas 1965), de drie stromingen in theorieën over welvaart (Fitzpatrick 2005), de drie soorten van theorieën over armoede (Walls 1976) en in de drie visies op burgerschap (Leenders & Veugelers 2004).

2. Praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie

De drie genoemde stromingen in de sociale veranderkunde vertolken drie belangrijke benaderingen in de sociale veranderkunde die in een triadische relatie tot elkaar kunnen worden gesitueerd. De stromingen vertolken een drietal essentiële waarden: de waarde van de onthechte rede, de ethiek van dialogische betekenisgeving en persoonlijke groei en de waarde van sociale rechtvaardigheid en ecologische verantwoordelijkheid. In die zin kunnen we de modellen zien als elkaars geweten, moeten we ze elk apart niet verabsoluteren, maar juist op een zinvolle wijze onderling met elkaar proberen te verbinden.

Maar hoe doe je dat? Hoe kan een verantwoorde integratie van de drie paradigma's met de vele methodische benaderingen en invalshoeken in de alledaagse praktijk van sociale professionals gestalte krijgen?

Om op deze vraag een antwoord te krijgen, ben ik teruggedaan naar de alledaagse praktijk van sociale interventie. Startpunt was het promotieonderzoek naar de methodiek van maatschappelijk werk (Donkers 1999). Daarin vroegen we ons af vanuit welke inhoudelijke visie uitvoerende maatschappelijk werkers hun keuze maken voor hoe in een bepaalde cliëntsituatie te handelen. In een nauw samenwerkingsproject tussen werkveld, HBO-opleiding en universiteit, heb ik onderzoek gedaan naar casussen uit allerlei werkvelden van maatschappelijk werk. Bij de analyse van de diepte-interviews is gebruik gemaakt van de grounded theory-approach van Glaser en Strauss (1976): theorievorming van onderop. Na minutieuze analyse van de vele interviews met werkers en met hun cliënten kwam hier, na een aantal tussenstappen, een bepaalde benadering van hulpverlening naar voren die we kenmerkten als gericht op versterking van het zelfregulerend vermogen van individuen en gezinnen. Bij de analyse van de interviews hebben we gewerkt met de Forumtheorie van De Groot (1982): onderzoek via forumaanvaarding.

Geleidelijk aan werd in de analyses en de forumbesprekingen een bepaalde inhoudelijke rode draad zichtbaar. Een bepaalde visie van waaruit de onderzochte maatschappelijk werkers hun keuze voor hoe te handelen legitimeerden. In hun werken met cliënten legden ze nadruk op het bevorderen van beter sociaal functioneren waarin zelfstandigheid en zelfsturing centraal stond. Uiteindelijk werd besloten om deze op persoon en context afstemmende vorm van sturen en zelfsturen samen te vatten met de term 'zelfregulering'. Aanspreken en versterken van het zelfregulerend vermogen van mensen kwam daarmee naar voren als kernopdracht van hulpverlening.

Met behulp van verschillende andere praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie op het gebied van opbouwwerk, culturele en maatschappelijke vorming en omgaan met agressie op het VMBO heb ik vervolgens het zelfreguleringsconcept vertaald naar andere werkvelden, met name

ook naar organisaties en sociale netwerken. In *Grondslagen van veranderen* (2010) en in *Zelfregie terug in het werk* (2015) doe ik hiervan verslag en werk ik het concept verder uit in een competentiemodel waarin drie werelden met elkaar worden verbonden: de wereld van het cognitief gedrag, de innerlijke ervaringswereld van personen en de relatie tot de maatschappelijke context. In dit driewereldenschema herkennen we de drie paradigma's uit de genoemde veranderkundige modellen.

3. De sociaal-constructieve aard van interventieonderzoek

Met dit triadisch model van denken in drie werelden zoals dat naar voren komt uit praktijkgerichte onderzoeken, hebben we dus een eerste brug geslagen tussen de drie veranderkundige modellen en praktijken van sociale interventie. Elk van de drie stromingen blijkt zijn doorwerking te hebben in de interventiepraktijken. Willen we recht doen aan deze praktijken, dan zullen we de drie perspectieven met elkaar moeten verbinden in een driewereldenmodel van veranderen.

Toegepast op onderzoek doen, is het onze opdracht om te zoeken naar een inhoudelijk verantwoorde verbinding tussen het kennisgebied van de sociale verandkunde en de drie onderzoeksbenaderingen. Elke onderzoeksbenadering zullen we moeten confronteren met de aard van dit kennisgebied en ons moeten afvragen *vanuit welke visie op onderzoek* we zouden kunnen komen tot een consistente en zinvolle integratie. Stellen we ons daarom de vraag naar de aard van sociale verandkunde en vragen we ons af welke methodologische beginselen en ontwerpen hierbij aansluiten.

Welnu, kernbegrip in de sociale verandkunde is het werkwoord *veranderen*. In eerste instantie gaat het hier om een alledaags, bewust en onbewust, proces van doel- of waardegeoriënteerd handelen dat gericht is op het aanbrengen van wijzigingen in de omgeving en in zichzelf (Donkers 2015). Deze wijzigingen hebben betrekking op beïnvloedbare factoren. Talrijke factoren in onszelf en in onze natuurlijke en maatschappelijke omgeving zijn niet beïnvloedbaar en bepaalde veranderingen kunnen niet wenselijk worden geacht. In die situaties kan veranderen gericht zijn op het aanvaarden van het onveranderbare, op het bestendigen van de status quo of zelfs op het terugschroeven van ongewenste veranderingen die hebben plaatsgevonden. In die gevallen gaat het er om zichzelf en de omgeving zodanig te beïnvloeden dat de bestaande situatie behouden blijft of ongedaan wordt gemaakt.

In de loop van de twintigste eeuw is dit alledaagse proces van veranderen geprofessionaliseerd en geleidelijk aan meer voorwerp geworden van wetenschappelijk onderzoek.

Een veranderkundige logica

Bij veranderen gaat het om een handelingsgerichte manier van kijken naar de werkelijkheid. Gelet wordt op *het ingrijpen* van actoren die in een bepaalde context een bepaalde waarde proberen te realiseren. Omdat dit ingrijpen zich afspeelt in een uitermate complexe sociaal-maatschappelijke context die zelf volop in ontwikkeling is, is veranderen nog ingewikkelder dan bijvoorbeeld kleiduiven schieten, en dat is al zo ingewikkeld. Het doel is immers niet, zoals bij kleiduiven schieten, een object dat zich beweegt in een natuurlijke context van krachten en tegenkrachten. Het doel is gericht op het aanbrengen van wijzigingen in het denken, ervaren en gedrag van mensen in hun verhoudingen tot elkaar. Dit sociaal-maatschappelijk veld zit vol

bewustzijn en zelfbewustzijn en is daarom nog beweeglijker en onvoorspelbaarder dan een kleiduif. Het vraagt om veel creativiteit, praktische handelingscompetenties en sociaal vakmanschap.

Hoe het ook zij, het ingrijpen van een veranderkundige is gericht op het leveren van een bijdrage aan verbetering in mens en samenleving, hoe verschillend dan ook gedacht kan worden over wat die verbetering zou kunnen en moeten inhouden. De veranderkundige onderzoeker is op het niveau van kennisproductie mede getuige van en verantwoordelijk aan deze doelrealisatie.

Veranderkundig onderzoek is dan ook geen vrijblijvende bezigheid. In die zin schuurt het dicht aan tegen action research dat volgens Boog e.a. (2005) coöperatief, participatief, interactief onderzoek is naar handelen dat – al onderzoekend – datzelfde handelen probeert te verbeteren.

Maar die veranderintentie geldt eigenlijk ook voor onderzoek doen in het algemeen. Volgens Verschuren (2002) formuleren veel onderzoekers de doelstelling in hun probleemstelling te vaag en te ruim. Hun probleemstelling is bijvoorbeeld *‘ingaan op gezagsposities in de arbeidsorganisatie’*. Achter dergelijke vrijblijvende omschrijvingen gaat volgens Verschuren een onjuist beeld van onderzoek schuil. Onderzoek lijkt te worden opgevat als een soort van tijdverdrijf waarvan onduidelijk wordt gehouden waar men precies naar op zoek is. *‘Beter is dat u zich voorneemt iets te gaan veranderen, dat wil zeggen leemten in onze kennis aan te vullen of een maatschappelijk probleem op te lossen’*, aldus de auteur.

Sociaal veranderkundig onderzoek heeft als primair oogmerk dat zij *kennis* wil verzamelen met betrekking tot het ‘ingrijpen teneinde iets te verbeteren’. Het onderzoek is in brede zin gericht op de ontwikkeling van *praktische handelingskennis*. In deze brede zin geformuleerd sluit het aan bij de omschrijving die Reason&Bradbury (2001) geven van handelingsonderzoek:

‘A primary purpose of action research is to produce practical knowledge that useful is to people in the everyday conduct of their lives’ (onderstreping is van de auteurs zelf).

Handelingsonderzoek wil bepaalde leemten in onze kennis aanvullen en dan wel speciaal het soort van kennis dat gaat over de vraag hoe mensen iets kunnen veranderen in hun sociale werkelijkheid. Boog, van der Meer en Polstra schrijven (Wester e.a. 2000, 140):

‘Handelingsonderzoek richt zich op het vergroten van de handelingscontrole van de onderzochten op het eigen leven en de eigen levensomstandigheden. Handelingsonderzoek is te definiëren als het verbeteren van het maatschappelijk handelen van mensen door middel van wetenschappelijk onderzoek’.

Wat willen de onderzochten veranderen en hoe pakken ze dat aan? Wat kan er in die aanpak worden verbeterd?

Deze vraagstelling impliceert een bepaald soort van *constructionistisch denken*. Volgens de Zeeuw (van Gent en ten Have 1977, 50) gaat het in de veranderkunde immers niet zozeer om de vraag naar de regelmaat tussen variabelen en een denken in termen van oorzaak en gevolg. Het gaat vooral om de handelingsgerichte vraag, hoe we die regelmaat vanuit de samenhang der dingen kunnen doorbreken teneinde verbetering in de situatie te kunnen aanbrengen. De primaire interesse van een veranderkundig onderzoeker is dan niet zozeer gericht op het analyseren en verklaren van sociale veranderingen op zich (*knowledge of change*), dan wel op het inactieve zin veranderen van sociale situaties (*knowledge of changing*) met het oog op het realiseren van een bepaalde waarde in het sociale domein. Volgens de filosoof Brian Fay (1996) betekent dit dat het hier niet zozeer gaat om de ontwikkeling van een *verklaringstheorie* dan wel om de uitwerking van een *competentiethorie*: een zelfreflectief geheel van kennis, vaardigheden en houdingen om binnen een bepaalde sociale context bepaalde doelen of waarden te realiseren. Met het oog op het realiseren van deze doelen of waarden zijn verklaringstheorieën die de betrokken actoren hanteren voor gedragssituaties natuurlijk uitermate relevant.

De te onderzoeken thema's gaan echter primair over reflectief begrepen competenties van burgers, cliënten en professionals in het doelgeoriënteerd en moreel verantwoord *omgaan met zichzelf* en de omgeving in het licht van bepaalde doelen of waarden en over condities die deze competenties mogelijk maken of juist belemmeren. Voor de theorie en de praktijk van sociale veranderkunde zijn dit essentiële onderzoeksthema's. Immers, de invloed van oorzakelijke omstandigheden en persoonlijkheidskenmerken hangt direct samen met de manier waarop mensen zelf omgaan met die gegevens.

Naar die eigen beïnvloedingen en beïnvloedingsmogelijkheden van de betrokkenen op de omgeving en op zichzelf wordt nog relatief weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan, zo constateerde Donkers (2008) in zijn onderzoek naar het omgaan met agressie in het VMBO. Narratieve en inhoudelijke analyses onthullen weliswaar culturele en sociale betekenissen en patronen die relevant zijn voor de handelingspraktijk. Dit betekent echter niet dat deze analyses direct zijn toegespitst op het veranderkundig handelen van bijvoorbeeld cliënten en burgers in termen van competenties. Toch zijn juist dergelijke handelingsonderzoeken die starten vanuit het binnenperspectief van actoren uitermate relevant om zoiets als een agressievraagstuk in de samenleving effectief aan te pakken. Effectief en verantwoord omgaan met zichzelf, met anderen en met de omgeving in het licht van de eigen waarden is voor veel mensen in onze complexe samenleving geen geringe opgave.

Door het binnenperspectief als vertrekpunt (niet als eindpunt) te nemen van onderzoeken en veranderen, sluit de veranderkunde in eerste instantie aan bij het persoonsgerichte, interpretatieve onderzoeksparadigma. Bij verheldering van het

binnenperspectief past immers de dialoog als grondvorm van onderzoek. Daarbij past niet de van subjectiviteit ontdane waarheidsclaim van sociaaltechnologisch onderzoek. In de filosofie van deze denktraditie is het binnenperspectief van actoren met hun betekenisgeving een essentieel aandachtsveld. In haar methoden van sterk kwalitatief georiënteerd onderzoek staat betekenisgenererend onderzoek centraal. Waarheidsvinding betekent hier allereerst recht doen aan de interpretatie van de situatie door de onderzochten. Van hieruit kan verbinding worden gezocht met de twee genoemde andere onderzoeksparadigma's.

Twee betekenissen van veranderkundig onderzoek

Tot nu toe hebben we veranderkundig onderzoek opgevat als onderzoek naar het interventiegerichte handelen van professionele en niet-professionele actoren: individuen, groepen, organisaties, sociale netwerken en andere samenlevingsverbanden. Veranderkundig handelen is begrepen als het *object* van studie en onderzoek. Onderzoek draagt in die zin bij aan het genereren en onderbouwen van praktische handelingskennis van *wat* en *hoe* te handelen in een bepaalde situatie teneinde een bepaalde waarde te realiseren in het sociale domein. Maar onderzoek doen kan vanuit een sociaalconstructieve visie zelf ook worden opgevat als een vorm van *intervenieren of veranderen*, als een specifieke veranderpraktijk. Hiermee komt een tweede mogelijke betekenis van veranderkundig onderzoek in beeld. We zullen zien dat vanuit een constructieve wetenschapsvisie de verbinding van deze beide betekenissen kenmerkend kan worden genoemd voor interventieonderzoek.

Een sociaalconstructieve visie op mens en samenleving betekent dat mensen zelf met elkaar hun eigen werkelijkheid construeren in afstemming op de voorgegeven werkelijkheid en op basis van die constructie handelen. Deze manier van kijken sluit aan bij de kritisch-reflectieve wending in de sociale wetenschap (Tromp 2004, Parton e.a. 2007). Volgens de Franse filosoof Pierre Bourdieu (1992) vraagt een kritisch-reflectieve sociale wetenschap om dubbel werk: de objectiverende blik 'naar buiten' toe, naar de werkelijkheid, aanvullen en verdiepen met een 'wending naar binnen', de 'autoanalyse'. De kritisch-reflectieve sociale wetenschap onderzoekt meteen ook de relatie van het subject, de wetenschapper zelf, tot zijn onderzoeksobject.

Onderzoeken opvatten als zelf een vorm van veranderkundig handelen betekent dat onderzoek doen tot het kernarsenaal zou moeten behoren van elke veranderkundige. Onderzoek doen is dan één van de vormen van veranderkundig handelen. Onderzoeken is het actief informatie verzamelen, informatie analyseren en er gevolgtrekkingen uit maken met het oog op het realiseren van een bepaald doel of referentiewaarde van gedrag. Referentiewaarden van gedrag kunnen voor de veranderkundige in zijn rol als onderzoeker zijn: intersubjectieve waarheidsvinding en betrouwbare en valide kennis ontwikkelen over de handelingswerkelijkheid.

Onderzoek doen is dan een doelgerichte actie door een of meer agenten om verandering te creëren in onze kennis over de werkelijkheid. Met de acties van de onderzoeker zijn doelen en waarden verbonden. Deze doelen en waarden hebben niet alleen een instrumentele betekenis, maar ook een praktische, persoonlijke en morele waarde. Naast empirische waarheidsvinding vraagt onderzoek doen ook om praktische en morele zelfkritiek. Het gaat niet alleen om instrumentele rationaliteit, maar ook en vooral om *handelingsrationaliteit*. Hier spreekt men zich in normatieve zin ook uit over de aanvaardbaarheid van de gestelde doelen zelf. Wat wil men eigenlijk met het onderzoek bereiken?

Onderzoek doen zien als een vorm van interveniëren of veranderen betekent dat je onderzoek doen zelf ziet als een proces van kennisconstructie. Onderzoeken – een probleemstelling formuleren, data verzamelen, data analyseren, conclusies trekken etcetera - wordt daarmee een bepaalde *praktijk* van ingrijpen. Vanuit een constructionistisch perspectief staat observeren niet *tegenover* interveniëren of veranderen, maar is er een *deel* van. Wat waargenomen wordt, kan ten principale nooit onafhankelijk zijn van de waarnemer. De subject-kant zit er altijd per definitie in. Het subject, de onderzoeker zelf, is bij observeren altijd in het geding. Het gaat hier om een subject-subject relatie, een dialogische benadering van onderzoek. De hersenen van ons als respondent en als onderzoeker reflecteren niet simpelweg wat via onze ogen aan informatie binnenkomt. Met onze hersenen en met ons hart construeren we de observatie, zo wordt gesteld in de interpretatieve epistemologie (Schwartz-Shea&Yanow 2012). Observatie is in die zin nooit ‘zuiver’, maar bemiddeld door een conceptueel en emotioneel framework van *interpretatie*, aldus Midgley (2000). Ook de wetenschappelijke community zit in de constructie van wetenschappelijke observaties opgenomen. Macht en dominantie spelen in het wetenschappelijk discours een belangrijke rol.

Onderzoek doen opvatten als een vorm van veranderen is een benadering die niet alleen kan gelden voor veranderkundig onderzoek, maar voor alle soorten van onderzoek. Voor veranderkundig onderzoek is deze opvatting echter van essentiële betekenis, omdat haar primaire focus gericht is op waardegeladen praktische handelingskennis. In een dergelijke situatie zijn de eigen referentiewaarden van de onderzoeker bij het onderzoek meteen ook in het geding.

Met deze stellingname over onderzoek treden we uit het eenzijdig nomologisch en objectiverend denken vanuit een buitenperspectief zoals dat in de sociaaltechnologische denktraditie wordt gepraktiseerd. Vertrekpunt is steeds het binnenperspectief van de verschillende actoren. Maar de onderzoeker kan zich niet tot dit binnenperspectief op de sociale werkelijkheid beperken. Belangrijk is de vraag naar afstemming van de zelfconstructies op de objectwerkelijkheid van het embodied zelf en de historisch-maatschappelijke context waarnaar wordt verwezen. De zelfconstructies moeten dan ook worden geanalyseerd op de matches en

mismatches tussen subject(denken) en object(denken). Ook hier geldt echter de kritisch-reflectieve dialoog tussen respondent en onderzoeker.

Met dit sociaalconstructief perspectief waarin oog is voor afstemming tussen subjectieve en objectieve krachten in en tussen mensen, vervalt men niet in een naturaliserend systeemdenken noch in een personaliserend gedragsdenken. Met dit constructieve realisme (Lenk 1995, Harré en Gillett 1994) kunnen nieuwe bruggen worden geslagen tussen de drie besproken visies op wetenschappelijke onderzoek.

Kernwaarden en afbakening van een sociaalconstructieve benadering van onderzoek

De sociaalconstructieve onderzoeksopvatting heeft verregaande consequenties voor het begrijpen van de relatie tussen wetenschap die observatie in haar traditionele aandachtsveld heeft staan en veranderkundige praktijken zoals individuele hulpverlening, groepswork, community development, coaching, management en organisatieontwikkeling. Laat ik kort stilstaan bij enkele implicaties voor wat betreft kernwaarden en afbakening van sociaalwetenschappelijk onderzoek in het algemeen en van veranderkundig onderzoek in het bijzonder.

Veranderkundig onderzoek is gericht op persoon-en-contextgerelateerde handelingskennis en vraagt in eerste instantie dan ook om kwalitatief onderzoek

Een eerste kernwaarde en afbakening van veranderkundig onderzoek heeft betrekking op persoon en contextgeoriënteerde handelingskennis. Bij interventieonderzoek wordt getracht om handelingspatronen van actoren in hun samenhang van gedrag, persoon en omgeving boven water te krijgen, inzichtelijk te maken en van daaruit te komen tot condities voor handelingsverbetering. Langs dit meerspectivistisch denken in termen van gedrag, persoon en omgeving wordt kennis gegenereerd over het veranderkundig handelen van professionals en niet-professionals.

Dit handelingsonderzoek is multimethodisch. Het sluit zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek in. Haar vraagstellingen zijn echter vooral kwalitatief van aard. Handelingsonderzoek past daarom goed bij kwalitatief onderzoek, aldus Boog e.a. (2000, 142). Handelingsonderzoek gaat immers over de kwaliteit van het intentioneel omgaan met zichzelf en de situatie. In dat handelen is steeds ook de eigen betekeniswereld van de onderzochten in het geding. Bovendien speelt dit handelen zich af in de complexe samenhang van talrijke variabelen in persoon en situatie. Het gaat dan ook om een veelfactorenmodel van onderzoek. In de praktische context van vele variabelen dient geldig te zijn wat er wordt beweerd. Handelingsonderzoek levert concrete, contextuele en plastische beelden op van het studieonderwerp vanuit de verschillende perspectieven van de diverse actoren die bij het onderzoek zijn betrokken. Vanuit het gezichtspunt van de handelende mens wordt bijgedragen aan een beter begrip van processen, betekenissen en

structuurkenmerken van de sociale werkelijkheid. De mensen worden als handelingssubject erkend in hun sociale constructie van de wereld. Ze worden gezien als ‘veranderkundigen’, als mede-scheppers van de wereld. In het onderzoek is er openheid voor de soms vreemde en bizarre ervaringswereld van mensen. Dergelijke kwalitatieve gegevens boven tafel krijgen vraagt onder meer om goede communicatie tussen onderzoeker en onderzochte. Communicatieve competenties zijn essentieel voor kwalitatief onderzoek (Maso en Smaling 1998).

Veranderkundig onderzoek vraagt om theoretische selectie en inbedding in de body of knowledge van de sociale verandering, c.q. de andragologie

Een tweede kernwaarde en afbakening van veranderkundig onderzoek betreft de theoretische inbedding van het onderzoek. Bij veranderkundige kennis van sociale interventie gaat het om *reconstructies* binnen een specifiek maatschappelijk netwerk van actoren. In de sociologie spreekt men van *discours*. Wij hebben het over het sociale interventiediscours in de brede zin van het woord. De verschillende groepen van actoren in de sociale interventie – werkers, cliënten, managers, beleidsfunctionarissen, wetenschappers, politici et cetera - trekken een lijn door de beschikbare gegevens van het werkveld met de bedoeling om die gegevens te organiseren. Hun reconstructie begint met achteruit kijken en is bijgevolg een bepaalde *theoretische* en niet zuiver empirische selectie met betrekking tot wat er in het veld van sociale interventie gaande is. Nodig is zowel een theoretische reflectie op het onderwerp als op de wetenschappelijke standaarden voor het beoordelen van de bevindingen uit het onderzoek. Belangrijk is dan om het theoretisch en conceptueel framework van het onderzoek te relateren aan het discours van de sociale interventie.

Veranderkundig onderzoek vereist kritische zelfreflectie welke ook een morele reflectie impliceert

Een derde kernwaarde en afbakening betreft de kritische zelfreflectie van de onderzoeker welke ook een morele reflectie inhoudt. In de visie van Gerard de Zeeuw (2010) onderscheidt onderzoek dat sociale interventies ondersteunt zich van traditionele vormen van research, doordat het zich niet beperkt tot alleen observaties, maar ook oordelen als input voor onderzoek in zich opneemt. Hij noemt dit een hybride type van research welke kenmerkend is voor andragologisch onderzoek. Het gaat bij dit soort van onderzoek namelijk om het genereren van kennis die vereist is voor sociale verbetering. Het dilemma tussen observeren en oordelen wordt hier onderdeel van de kennisproductie.

In de constructionistische visie van Midgley (2000) is onafhankelijke observatie überhaupt onmogelijk. Donkers (2010) borduurt op deze visie verder en ziet observeren en in het algemeen onderzoek doen als een reflectieve vorm van zelf sturen van zichzelf en omgeving, afgestemd op de eigen persoon en de externe omgeving. Dit handelingsproces gebeurt volgens criteria (doelen, waarden, normen)

die gelden in het wetenschappelijk discours. Maar deze wetenschappelijke logica is onlosmakelijk verbonden met de persoon van de onderzoeker zelf. Het gaat dus ook om een persoonlijk leerproces en ook deugden kunnen in deze opvatting van onderzoek worden aangemerkt als onderzoeksvaardigheden. Denk aan het belang van een open houding en een respectvolle bejegening van de respondenten. Mensen merken dit proces van zelfsturing dikwijls niet op als ze naar buiten kijkend bezig zijn met eerste-orde observaties te doen. Dan blijft de aard van de observator, de waarnemer zelf, verborgen. Pas als tweede-orde vragen worden gesteld over de identiteit van de waarnemer binnen zijn kennisgenererend systeem, wordt duidelijk, aldus Midgley, dat onafhankelijke observatie onmogelijk is.

Bij veranderkundig onderzoek is altijd sprake van dubbele hermeneutiek

Een vierde kernwaarde en afbakening van veranderkundig onderzoek heeft betrekking op de dubbele hermeneutiek die hier aan de orde is. Wetenschappers die onderzoek doen naar veranderkundig handelen van professionals en niet-professionals hebben altijd te maken met een dubbele hermeneutiek. Ze zijn in dubbel opzicht afhankelijk van interpretatie. In de eerste plaats is het zo, dat zij bij de bestudering van de sociale werkelijkheid noodgedwongen interpretatief te werk gaan. In die zin zijn ze net zo afhankelijk van de gangbare interpretatiekaders als hun onderzoekssubjecten. Daarenboven zijn het ook nog eens de interpretaties die deze onderzoekssubjecten zelf maken van de sociale werkelijkheid die sociale wetenschappers proberen te duiden. Zij interpreteren kortweg interpretaties.

Veranderkundig onderzoek vraagt om (re)constructies vanuit verschillende perspectieven

Een vijfde kernwaarde is in het voorgaande reeds naar voren gekomen, maar zou ik toch nog extra willen benadrukken: veranderkundig onderzoek is onderzoek vanuit verschillende perspectieven. Het vraagt om reconstructies vanuit een samenhang van verschillende perspectieven. Nodig is een breed rationaliteitsbegrip waarin niet alleen oog is voor cognitief-instrumentele aspecten, maar ook voor normatieve, expressieve aspecten en processen van machtsvorming.

Veranderkundig denken impliceert een *transdisciplinaire manier van onderzoek* doen. Wanneer het erom gaat een bepaalde situatie daadwerkelijk te beïnvloeden, zal men immers op de een of andere manier tegelijkertijd rekening moeten houden met de verschillende aspecten van die concrete werkelijkheid. Ieder vakgebied, iedere discipline, levert verschillende stukjes informatie die in het veranderkundig handelen met elkaar moeten worden verbonden om doelmatig te kunnen handelen. Transdisciplinair betekent bovendien dat het onderzoek disciplineoverstijgend is: vanuit meerdere kennisbronnen dan alleen de wetenschappelijke disciplines betekenis creëren met betrekking tot de concrete handelingspraktijk. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het belang van intuïtie en ervaringskennis.

Veranderkundig onderzoek is niet hetzelfde als implementatieonderzoek

Een zesde kernwaarde en afbakening heeft betrekking op het proces van veranderen waarop het onderzoek is gericht. Een gangbare indeling van dit proces is die in (a) diagnoseonderzoek, (b) ontwerponderzoek, (c) implementatieonderzoek en (d) evaluatieonderzoek. Soms worden deze onderscheiden vormen als verschillende fasen in veranderkundig onderzoek gezien. Soms ook worden zij aangeduid als uiteenlopende soorten van interventieonderzoek. Gezien vanuit deze indeling is veranderkundig onderzoek in ieder geval dus niet hetzelfde als ‘implementatieonderzoek’.

We kunnen bijvoorbeeld ook spreken van *diagnostisch interventieonderzoek*. Hierbij gaat het niet om onderzoek als vóór stadium van een interventie, maar als kenmerk van de interventie zelf. Diagnostisch veranderkundig onderzoek omvat méér dan de vraag ‘Wat is er eigenlijk precies aan de hand?’ Het richt zich ook op de vraag: hoe wordt er door de betrokkenen gehandeld in het licht van bepaalde referentiewaarden? De onderzochten worden opgevat als intentioneel handelende actoren die in een bepaald maatschappelijk veld zijn ingebed.

Veranderkundig onderzoek doen vraagt om verandercompetenties van de onderzoeker

Een zevende kernwaarde en afbakening heeft betrekking op de kritisch-reflectieve bezigheid van het onderzoeken zelf. Onderzoek doen is een bezigheid die begrepen kan worden als een vorm van veranderen. Dat vraagt om verandercompetenties van de onderzoeker. In de zelfreguleringsbenadering van Donkers (2010) wordt een negental basiscompetenties van veranderen onderscheiden. Zo impliceert onderzoek doen onder meer het actief beïnvloeden van het eigen zelf op een zodanige manier dat je de omgeving bij je *toelaat* zonder deze te vervormen, met het doel om valide kennis te vergaren. Het is een afstemmend soort van interventie, vergelijkbaar met *presentie* (Baart 2001). Als onderzoeker probeer je de ander niet in jouw eigen richting te beïnvloeden, maar *jouw doel* is: de ander zodanig in *zijn eigen* doelrichting te beïnvloeden dat hij datgene aan informatie loslaat wat met hemzelf en zijn situatie overeenstemt. Je doet dat bijvoorbeeld door de ander op een niet-irritante manier te observeren.

Onderzoeken is een vorm van afstemmend sturen in de zin van waarnemen en interpreteren teneinde bepaalde waarden te realiseren. Gangbaar zijn, zoals gezegd, de cyclisch begrepen *fasen* van diagnose, ontwerp van de interventie, de feitelijke ingreep en evaluatie van de interventie (vergelijk de regulatieve cyclus van Van Strien 1986). Belangrijk is dat de onderzoeker weet *wat* hij of zij zoekt en ook *waarom* en *hoe* hij dat dan aanpakt. Onderzoek doen is een reflectief en flexibel soort van handelen, deels vanuit een tevoren opgesteld plan van doelen en middelen dat tussentijds echter gewijzigd kan worden.

In het genoemde competentiemodel van Donkers sluit onderzoek doen in de eerste plaats aan bij de (meta)cognitieve handelingscompetenties. Wat ga je onderzoeken? Wat is onderzoekbaar? Wat is je vraagstelling? Hoe definieer je de situatie? Wat is de doelstelling van je onderzoek? Waarom vind je die vraag zo belangrijk? Wat is je plan of methodiek? Hoe ga je het aanpakken? Pak je dat effectief en efficiënt aan? In tweede instantie is onderzoek doen in Donkers' terminologie echter méér dan een cognitief handelingsproces. Verwezen wordt ook naar de intrapersoonlijke basiscompetenties die er bij komen kijken. Wat zijn mijn en jouw gevoelens, behoeften en ambities? Stem ik me als onderzoeker goed af op de gevoelens en behoeften van de respondenten? Hoe authentiek is mijn opstelling tijdens het observeren, interviewen en analyseren?

Tenslotte wordt verwezen naar sociaal-maatschappelijke basiscompetenties. Denk aan het constructief omgaan met cultuurverschillen, aan open communicatie tussen onderzoekers en onderzochten en aan afstemming op voorgegeven structurele en institutionele kaders en op machtsposities die in de onderzoekssituatie relevant zijn.

Veranderkundig onderzoek vraagt om een waarderende onderzoeksbenadering

Een achtste en laatste kernwaarde en afbakening van veranderkundig onderzoek die ik nog eens zou willen benadrukken, is het waarderende karakter van dit soort van onderzoek. Een waarderende onderzoeksbenadering is bijvoorbeeld *appreciative inquiry*, een vorm van participatief handelingsonderzoek dat leidt tot organisatieleren en creativiteit (Patton 2002 en Masselink en de Jong 2013). Deze onderzoeksbenadering sluit een dialogisch proces in tussen de participanten. De mensen interviewen elkaar en stellen elkaar vragen waarmee ze specifieke voorbeelden, verhalen en beelden over aspecten van het organisatiefunctioneren boven tafel halen. Ze analyseren met elkaar vervolgens de gegevens in het licht van een positieve organisatieontwikkeling. De kunst van het ontdekken (*inquiry*) wordt gecombineerd met de kunst van het waarderen (*appreciate*) waarbij de gedeelde ervaring een belangrijke rol speelt. Onderzoeken en veranderen zijn hier volkomen geïntegreerd.

Een dergelijke waarderende benadering kan worden toegespitst op het veranderkundig handelen van de betrokkenen. Het ontdekken en waarderen heeft dan niet zozeer betrekking op het beschrijven en verklaren van organisatiefunctioneren, dan wel op het zoeken naar competenties waarmee mensen hun invloedsmogelijkheden in persoon en situatie kunnen versterken teneinde bepaalde waarden als doelrichting van gedrag te realiseren. Drie vragen zijn in zo'n veranderkundig waarderende benadering essentieel:

- Wat zou er aan deze situatie door wie verbeterd kunnen en moeten worden? Wat is hier het beeld van wat mogelijk is? Waar vraagt de cliënt, organisatie of de samenleving om?

- Hoe kunnen we dat met elkaar realiseren? Wat is daarvoor nodig en hoe pakken we dat aan?
- Waar en hoe reflecteren we met elkaar op de doelmatigheid van onze aanpak en hoe die is afgestemd op persoonlijke en maatschappelijke aspecten en processen?

Door de actoren in het onderzoek te vragen om op een waarderende manier te reflecteren op de eigen handelingservaringen, maakt dat ze tijdens het bevragen leren om op een interventiegerichte manier te kijken naar de werkelijkheid. Door op die manier te reflecteren, is er tevens al een begin gemaakt met de verandering. Onderzoeken is dan inderdaad een vorm van interventie.

4. Voorstel voor toevoeging van een strikt interventiegerichte verzameling en analyse van gegevens

In het voorgaande heb ik geprobeerd om enkele beginselen te schetsen van een sociaalveranderkundige benadering van onderzoek. Ik wil nu een stap verder zetten en pleiten voor een toegevoegde mogelijkheid om in handelingsonderzoek te starten met het formuleren van een veranderkundige probleemstelling en de gegevens hieruit interventiegericht te analyseren. Wat houdt mijn voorstel in?

Formuleren en verantwoorden van een interventiegerichte onderzoeksvraag

Als standpunt kan worden ingenomen dat een onderzoeksvraag wordt geformuleerd of in ieder geval wordt verhelderd in het licht van een interventievraag die, zoals gezegd, betrekking heeft op het ingrijpen van actoren in het sociale domein teneinde een bepaalde waarde te realiseren. Het gaat dan om reflectie op de volgende vier onderling nauw verweven *basisvariabelen* van een sociale interventie die als globale begrippen (sensitizing concepts) in de loop van het onderzoek worden gespecificeerd naar het veld van onderzoek toe:

- *Wie* zijn de actoren die *ingrijpen*?

Grenskritiek is nodig met betrekking tot de vraag welke actoren worden ingesloten en welke worden buitengesloten? Wat is je 'steekproef' en naar welke doelgroep van actoren wil je de bevindingen in analytische zin generaliseren (Maso/Smaling 1998)?

Hoe concretiseer je het 'ingrijpen' in de vraagstelling? Het gaat hier expliciet of impliciet om actieve werkwoorden in de vraagstelling: ingrijpen, beïnvloeden, omgaan met etcetera of een zelfstandig naamwoord dat naar een actief werkwoord verwijst: een interventie, een programma, een methode, een ontwerp etc.

- *Hoe* ziet dat ingrijpen eruit?

Waar liggen hier de kritische grenskwesties? Wat is precies de manier van ingrijpen? Hoe oefenen de betrokkenen hun invloed uit? Je kunt dit als onderzoeker natuurlijk open laten voor eigen invulling.

In welke fase van veranderen speelt het onderzoek zich af? Gebruikelijk in de veranderkunde is, zoals gezegd, het basisstramien: (a) omschrijving van de doelrichting in het handelen, (b) inventarisatie en analyse van handelingsmogelijkheden in de context, (c) vervaardiging van een ontwerp of methode, (d) implementatie van het gemaakte ontwerp of methode en (e) evaluatie van het verandertraject. Je zou je als onderzoeker met je vraagstelling tot dit basisstramien kunnen verhouden en je afvragen in welk aspect of in welke fase van interveniëren opereer je met je onderzoek?

- Hoe wordt *het sociale domein* gedefinieerd?

In welk handelingsveld speelt de vraagstelling zich af? Speelt die zich inderdaad af in het sociale domein? Hoe wordt dat sociale domein dan gedefinieerd? Waar wordt bijgevolg de onderzoekssituatie afgebakend? Nodig is het begrip ‘sociaal domein’ aan een grenskritiek te onderwerpen.

- *Teneinde welke waarde te realiseren?*

Wordt er expliciet of impliciet verwezen naar een bepaalde waarde of doelrichting die je als onderzoeker bewust of onbewust wilt realiseren? Wat zijn dan de referentiewaarden van de interventie en hoe probeer je deze te realiseren? De doelen of waarden verwijzen op hun beurt naar een *bepaalde achterliggende visie op mens, samenleving en kennisveld*. Waar liggen jouw eigen vooronderstellingen en uitgangspunten als onderzoeker? Zijn die voldoende geëxpliciteerd en kritisch verantwoord?

Voorbeelden van dergelijke interventievraagstellingen kunnen zijn: Hoe kan het handelingsvermogen van leerlingen, medewerkers en managers van scholen in het omgaan met agressie worden aangesproken en versterkt? Hoe worden jongeren geholpen om minder ongezond te eten of om met elkaar in het publieke domein een gezellig feestje te bouwen? Hoe gaan sociale professionals om met voorgeschreven protocollen en hoe kan dit worden verbeterd? Hoe organiseren burgers zelf een voor hen bevredigend sociaal netwerk om zich heen? Wat kan de gemeente doen in het ondersteunen van burgers om actiever betrokken te zijn bij haar beleid?

Verantwoording van de praktische en theoretische relevantie van het onderzoek

In de verantwoording van je probleemstelling kun je overtuigend aantonen dat je probleemstelling in de sociale veranderkundige vakliteratuur nog niet (bevredigend) is beantwoord en dat jouw vraag de moeite waard is om te beantwoorden. Wat wil je bereiken met het onderzoek en in hoeverre is dit doel maatschappelijk relevant voor de handelingspraktijk, voor jou zelf als onderzoeker en theoretisch relevant in het kader van de veranderkunde? Deze vragen verwijzen naar zowel de praktische als de theoretische relevantie van het onderzoek. Veranderkundig onderzoek is niet enkel eenzijdig gericht op kennisvermeerdering, maar *combineert* kennisvermeerdering met het bijdrage aan een oplossing voor een praktisch sociaal probleem. Om dat probleem op te lossen heb je de kennis nodig die je via onderzoek denkt te kunnen verwerven.

Theoretische inbedding van het onderzoek

Van belang is dat je je probleemstelling relateert aan het kennisveld van het vakgebied niet alleen om de theoretische relevantie van de vraagstelling aan te geven, maar ook voor het verankeren van je onderzoek in de body of knowledge van het kennisgebied waarbinnen je vraagstelling is gesitueerd. Kenmerkend voor

de sociale veranderkunde is, zoals gezegd, haar *inter- of transdisciplinaire* invalshoek. Je gaat dus op zoek naar literatuur die betrekking heeft op de vier genoemde basisvariabelen van een sociale interventie, liefst in hun onderlinge samenhang. Hierbij is steeds ook een normatieve oriëntatie aan de orde. Het gaat om het met elkaar verbinden van meer perspectieven: niet alleen filosofische of ethische, maar ook psychologische, sociologische *en* methodische aspecten horen bij een sociale interventieprobleemstelling. Je reflecteert dus op het interdisciplinaire karakter van je probleemstelling. Natuurlijk kun je als onderzoeker niet overal evenveel op ingaan en kun je accenten leggen in het vertrekpunt van denken. Een filosofische beschouwing kan wel degelijk psychologische, sociologische en methodische aspecten in zich opnemen. Filosofie vanuit een interdisciplinaire gezichtshoek zou ik kenmerkend willen noemen voor de sociale veranderkunde. En zo kan ook een methodische beschouwing wel degelijk filosofische, ethische, psychologische etc. aspecten in zich opnemen. Methodiek vanuit een transdisciplinaire gezichtshoek kan kenmerkend worden genoemd voor de methodologische kennis van sociale interventies.

Interventiegericht analyseren van kwalitatieve gegevens uit teksten, dagboeken en documenten

Omdat je veranderkundige probleemstelling wordt gekenmerkt door contextualiteit, perspectiefwisseling, reflectiviteit van de onderzoeker en oriëntatie op alledaagse handelingskennis past, zoals gezegd, met name een kwalitatieve benadering van onderzoek. Zoals bij alle onderzoeksbenaderingen, is het van belang dat er sprake is van betrouwbare en valide communicatie bij de dataverzameling, dat de empirie bij het analyseren van de gegevens zelfstandig kan terugpraten naar de theorie en dat de theorie in principe door de empirie kan worden weersproken en misschien zelfs weerlegd. Ook gaat het bij de theoretische inbedding van de kwalitatieve analyse niet alleen om het zoeken naar bevestiging van een bepaalde veronderstelling, maar altijd ook om het zoeken naar een mogelijke ontkrachting van een bepaalde theorie. De bedoeling van een verantwoorde kwalitatieve analyse is om een praktijkverhaal in een zo groot mogelijke trouw aan dat verhaal te lezen, te verstaan en te duiden. Woorden, zinnen en observaties moeten worden omgezet in informatie waarmee een antwoord wordt gegeven op de vraagstelling van het onderzoek. Verantwoorde conclusies zijn bevindingen die onder meer berusten op een betrouwbare (virtuele herhaalbaarheid) en valide analyse zonder systematische vertekeningen.

Methoden van kwalitatieve analyse

Nu zijn er vele manieren waarop een kwalitatieve analyse van veranderkundige gegevens kan worden uitgevoerd (Flick 2007). Je kunt nadruk leggen op *(inter)subjectieve betekenissen en zienswijzen*, zoals dat bijvoorbeeld gebeurt in de Grounded Theory Approach van Glaser en Strauss (1976). Je kunt door middel van

reconstructie van de sociale handelingswerkelijkheid op zoek gaan naar routines van alledag, zoals kenmerkend voor sociologisch onderzoek vanuit de ethnomethodologie van bijvoorbeeld Goffmann. Nadruk kan ook worden gelegd op een *hermeneutische analyse van dieper liggende betekenisstructuren* (ook onbewuste psychische structuren en mechanismen), zoals kenmerkend voor het structuralisme of de psychoanalyse. *Tekstanalyse* kan worden opgevat als een *deconstructie* á la Derrida. Door een tekst filosofisch te ontleden, wordt zijn ‘verborgen logica’ blootgelegd: stilzwijgende aannames, tegenstrijdigheden, weglatingen en dergelijk. Zo krijgt de tekst een nieuwe betekenis.

Verder kun je *inductief* (generaliserend vanuit afzonderlijke gevallen, van geval tot geval redenerend) en/of meer *deductief* te werk gaan door vooraf bijvoorbeeld een eigen inhoudelijk analysekader te construeren, waarmee je vervolgens de gegevens te lijf gaat. Kwalitatieve analyses zijn in de eerste fasen van het onderzoek typisch inductief bijvoorbeeld om een codeboek voor inhoudsanalyse te ontwikkelen.

Maso en Smaling gaan in hun boek (1998) in op drie methoden van analyseren van kwalitatieve gegevens. Ze passen alle drie bij de hier gepresenteerde onderzoeksbenadering.

- De onderzoeker kan allereerst *theoriegericht* onderzoek doen via analytische inductie, zoals in de genoemde Gefundeerde Theoriebenadering.
- In plaats van een theoriegerichte benadering kan worden gekozen voor een *beschrijvende* analyse. Men kan bijvoorbeeld de competenties van mensen beschrijven in het omgaan met een bepaalde ziekte.
- Tenslotte kan de onderzoeker ook empirisch- fenomenologisch te werk gaan om van daaruit te *komen tot theorie*. Een cruciaal begrip, bijvoorbeeld verliefdheid of veranderkundig handelen, ga je dan tevoren met opzet niet omschrijven (men noemt dit fenomenologische onthouding), maar via allerlei soorten van voorbeelden juist voorwerp maken van onderzoek en tenslotte de gevonden aspecten en relaties tussen die aspecten vergelijken met literatuur over het verschijnsel en ermee confronteren.

Voorstel voor een strikt interventiegerichte methode van analyse

Doorredenerend in de lijn van het artikel wil ik eindigen met een voorstel voor een interventiegerichte manier van analyseren van talige informatie uit bijvoorbeeld interviews, dagboeken en andere documenten in termen van handelingspatronen of competenties. Deze manier van analyseren is niet alleen mogelijk bij vraagstellingen die strikt interventiekundig zijn geformuleerd, maar kan ook gelden voor anderssoortige vraagstellingen.

Mijn voorstel voor een interventiegerichte analyse is geen strikt inductieve analyse waarin bevindingen geheel uit de data zelf oprijzen, zo dit überhaupt al mogelijk is. Het is evenmin een strikt deductieve analyse waarin data worden geanalyseerd volgens een bestaand framework. Het is een vorm van *analytische inductie* (Patton 2002, 454) die in tegenstelling tot de Grounded Theory Approach begint met (interventie)theorie gedreven hypothesen of proposities. Het is een procedure om deze formele theorie over sociale interventie met proposities verder uit te werken op basis van vooral kwalitatieve data (Taylor en Bogdam 1984, 127). Het is quasi-deductieve benadering met behulp van een formele theorie.

De methode is gericht op het in kaart brengen van handelingspatronen van actoren. Het begrip *handelingspatroon* wordt opgevat als een reflectief geheel van acties die mensen individueel en in collectief verband uitvoeren om een bepaalde referentiewaarde (gedragsstandaard) te realiseren in afstemming op zichzelf en op de sociaal-maatschappelijke omgeving. Een handelingspatroon van bijvoorbeeld een hulpverlener kan zijn 'cliënt verwijzen naar de huisarts'. Een dergelijk handelingspatroon kan worden benoemd als een competentiegeheel. De methode komt voort uit mijn promotie-onderzoek naar de methodiek van het maatschappelijk werk (Donkers 1999) en is meermalen uitgetest en op zinvolheid geëvalueerd door cursisten van masteropleidingen op het gebied van sociale interventie.

De analysemethode bestaat uit *vijf stappen*.

Eerste stap: Informatie selecteren op relevantie

Gestart wordt met het in een apart bestand zetten van de informatie uit het interview die relevant is voor de vraagstelling. Mogelijk moet de vraagstelling worden bijgesteld of toegespitst.

Tweede stap: Tekst opdelen in scènes

Vervolgens splits je de tekst op in aparte scènes van zo klein mogelijke betekenisvolle delen van het verhaal, een gebeurtenis met een kop en een staart, logisch gezien een afgeronde gedachte met betrekking tot een bepaalde competentieaspect.

Derde stap: Het labelen

Na dit voorbereidende werk begin je met de eigenlijke data-analyse. Aan elke scène worden één of meer codes, labels of trefwoorden toegekend in termen van handelingspatronen of competenties en condities voor handelingsverbetering. Het gaat hier om een inhoudelijke analyse van de tekst *vanuit het perspectief van degene die aan het woord is*. Zijn (reflectie op het) handelen breng je in kaart en analyseer je

vanuit het drie werelddenken over veranderen: je kijkt dus naar de onderlinge samenhang van cognitief gedrag, intrapersonlijke ervaring en sociaal-maatschappelijk gedrag. Je zoekt antwoord op de vraag hoe de respondenten *in relatie tot een bepaalde sociale context zoals zij die ervaren* iets praktisch *doen* teneinde een bepaalde *waarde* (doel, intentie, behoefte of belang) van gedrag te realiseren.

In het analyseproces kun je jezelf als onderzoeker bij elke scène waarin je de tekst hebt onderverdeeld de volgende *vijf vragen* stellen. Vanuit een antwoord daarop kom je op grond van continue zelfreflectie tot betekenisvolle competentielabels die sensitief zijn en overeenstemmen met de gegevens in de scène.

1. *Wat zijn de actieve werkwoorden?*

Wat zijn de actieve werkwoorden die de actoren in deze scène noemen en waar ze naar verwijzen? Waar spreekt een persoon (of meerdere personen) zich in de actieve taalvorm (niet in de statische vorm) uit over zijn handelen in de eerste persoon enkelvoud of meervoud, met of zonder object? Wat zijn in deze scène de centrale werkwoorden?

Statische taalvormen kunnen een objectivistische manier van denken uitdrukken, in stand houden en bevorderen. Ze beschrijven een bepaalde toestand waarbij het handelingssubject ontbreekt. Voorbeelden zijn: *Deze methode wordt vaak gehanteerd* of *Zo ben ik hier terecht gekomen* in plaats van *Zo ben ik hier naar toe gegaan*. Een voorbeeld is ook de vaak aan mensen gestelde vraag *Hoe gaat het met u?* Vanuit een constructieve visie zou men eerder als vraag kunnen stellen *Hoe vind u dat het met u gaat?* Het woord vinden is namelijk een actief werkwoord. Zo'n actief werkwoord beschrijft een handeling met betrekking tot een onderwerp in bedrijvende zin. Het kan een sturende activiteit van iemand zijn of juist verwijzen naar een meer latende handelingsmodus. In beide gevallen is het geen puur ondergaan van iets of een statische toestand waarnaar wordt verwezen. In een actief werkwoord voert het subject een bepaalde handeling uit. Die handeling kan bestaan uit uiterlijk gedrag (denk bijvoorbeeld aan koken, lopen, praten), uit een cognitieve bezigheid (denk aan waarnemen, denken, vinden, interpreteren) en uit het ervaren of willen van iets (denk aan werkwoorden als verlangen, pijn voelen, iets of iemand toelaten of het denken loslaten). En daarmee zitten we bij de tweede vraag.

2. *Op welk handelingsniveau spelen de werkwoorden zich af?*

Op welk handelingsniveaus spelen de actieve werkwoorden in de scène zich af? 'Handelen' kan, zoals gezegd, worden verstaan als cognitief gedrag, intrapersonlijk gedrag of als sociaal-maatschappelijk gedrag. Op welk handelingsniveau speelt deze scène zich af:

- *Cognitief*. Denk aan werkwoorden als waarnemen, inschatten, uitleggen, verklaren, denken, weten, kiezen, vinden. Het werkwoord 'kunnen' zien we als cognitief handelen. Het zegt namelijk iets over de inschatting van de mogelijkheden van zichzelf of van de omgeving.

- *Intrapersoonlijk*. Denk aan werkwoorden als voelen, behoefte hebben, hekel hebben, willen, zin hebben en verlangen.
- *Sociaal-maatschappelijk*. Wat *doet* de betrokkene in zijn relatie tot de omgeving? Kijk nu naar hetgeen de betrokkene zegt over zijn gedrag in die bepaalde situatie: wat deed hij of zij met zijn ervaring in de praktijk? Misschien doet men er ook niets mee.

3. *Welke referentiewaarde probeert men hoe te realiseren?*

Kijken we naar de betekenis van het cognitief, intrapersoonlijk en sociaal-maatschappelijk handelen vanuit degene die handelt. Wat is de referentiewaarde (het doel, de intentie, de behoefte of het belang) waar de betrokkene in deze scène in zijn gedrag op is gericht en *hoe* probeert hij of zij deze te realiseren? Een cognitieve referentiewaarde van gedrag is bijvoorbeeld ‘inschatten wat je van iemand kunt verwachten’. Een interpersoonlijke referentiewaarde kan bijvoorbeeld zijn ‘gevoel en verstand op elkaar afstemmen’, eventueel toegevoegd de wijze waarop hij die waarde probeert te realiseren. Een sociaal-maatschappelijke referentiewaarde is bijvoorbeeld ‘iemand van gedachte proberen te veranderen’ of ‘je positie als werknemer verbeteren’.

4. *Wat zegt dit handelen over de persoon of over de groep van personen?*

Wat zegt dit handelen op elk van de drie niveaus over de betrokken *persoon* (personen) zelf en over zijn *innerlijke ervaringswereld*? Wat zegt het over het zelfbeeld en de identiteit van de betrokken persoon (personen)?

5. *Wat zegt dit handelen over de relatie tussen respondent(en) en sociaal-maatschappelijke omgeving?*

Wat zegt dit handelen op elk van de drie niveaus over de relatie tussen de betrokkene(n) en zijn (hun) sociaal-maatschappelijke context? Welke interculturele, interpersoonlijke en interpositionele handelingspatronen of competenties worden hier mogelijk zichtbaar?

Vanuit de samenhang van antwoorden op deze vijf vragen kan op elk van de drie handelingsniveaus worden gekomen tot *labels* die het handelingsstelsel van de betrokkene typeren. Elk label geeft een deelantwoord op de bovengenoemde veranderkundige vraagstelling. Het gaat hier dus uitdrukkelijk om labels met analyses in de vorm van *handelingspatronen*. Voorbeelden van dergelijke labels zijn: verleiden tot zelf activeren van cliënt, impulsief handelen om iemand uit een noodsituatie te redden, vragen naar de vraag achter de oppervlakkige vraag, actief zoeken naar relevante informatie ter verklaring van de situatie. In elk label zit minimaal een actief werkwoord dat gericht is op een bepaalde referentiewaarde.

Zorg ervoor dat de labels zo goed mogelijk voldoen aan de volgende *vereisten*:

1. *Sensitiviteit*. Het label is sensitief en verwijst naar een concrete gebeurtenis in het verhaal van de betrokkene. Het label roept een levendig schilderij op van iets dat er in de handelingspraktijk gebeurt.

2. *Overeenstemming*. De formulering van het label stemt overeen met de gegevens in de scène ('fit' the data).
  3. *Werkbaarheid*. Het geformuleerde label helpt een basisproces of kernprobleem uit de praktijk uitleggen of verklaren.
  4. *Relevantie*. Het label is relevant in het kader van de vraagstelling.
- Soms zal niet helder zijn in welke categorie een handelings situatie moet worden ingedeeld. Dit kan bijvoorbeeld zijn, omdat de betrokkene te weinig over de situatie vertelt. Bij *twijfel* of een bepaald label nu wel of niet in een bepaalde categorie past, vul dan 'weet niet' in. De wèl ingevulde labels zijn dan in ieder geval aannemelijk te maken.

Vierde stap: Ordenen van labels en komen tot kernlabels

Na de analyse van de scènes en de toekenning van labels aan die scènes in de vorm van handelingspatronen ga je de labels met elkaar vergelijken, kom je tot hoofdcodes en werk je deze verder uit naar aspecten en dimensies. Aldus kom je tot een categorieënsysteem waarin de handelingspatronen ten opzichte van elkaar staan geordend. Je ontwikkelt op deze manier een steeds verfijnder codeboek van handelingspatronen. De bewerking van het materiaal kan gebeuren met behulp van computerprogramma's, zoals The Ethnograph, Atlas-Ti en Kwalitan. De rol van de computer in de analyse is hoofdzakelijk van administratieve aard: de analyse zelf wordt door de onderzoeker uitgevoerd.

Via vergelijking van handelingspatronen binnen en tussen de casussen kun je komen tot hoofdcodes in de vorm van bredere categorieën en kun je de relaties tussen de categorieën uitwerken en ze bijvoorbeeld in een matrix construeren. Uitermate zinvol kan het zijn om de gemaakte competentieanalyse door de respondenten zelf te laten toetsen op herkenbaarheid en aldus de analyse weer verder aan te scherpen.

Vijfde stap: Pendelen tussen praktijk en theorie en vandaaruit komen tot bevindingen, conclusies en aanbevelingen

Belangrijk is tenslotte het kritisch pendelen tussen de bevindingen uit het onderzoek en het kennisgebied waarnaar in de vraagstelling is verwezen. Dat pendelproces tussen theorie en praktijk was ook al in de vorige stap aan de orde bij het ontwikkelen, definiëren en uitwerken van kernpatronen in het handelen van de respondenten.

Vanuit dat pendelverkeer kom je als onderzoeker uiteindelijk tot je conclusies en aanbevelingen.

Analyseren is een proces van interpretatie

Welke analysemethode je ook gebruikt, het coderen en labelen van informatie is geen mechanisch uit te voeren proces. Het vraagt altijd om *interpretatie* van de kant

van de onderzoeker. Het enkel zoeken naar bijvoorbeeld herkenbare *woorden* in de tekst is belangrijk, maar niet voldoende. Het zoeken naar woorden en de betekenis ervan vraagt ook om het goed in de gaten houden van de context waarin door die persoon iets wordt beweerd. Het proces van interpreteren houdt in, dat je als analysant denkbeeldig ‘in gesprek’ treedt met je respondent. Je hebt als analysant het recht om tot een eigen weging te komen en die eigen weging leidt tot een oordeel. Het gaat om niet-oordelend dichtbij de tekst te blijven en toch tot een eigen weging te komen. In die eigen weging en de grensoordelen die je hierbij hanteert wordt dan wel de dialoog met de betrokkene open gehouden.

Nauwgezet en volgens een bepaalde systematiek rafel je de tekst uiteen en komen je kernbegrippen en kernthema's met hun ladingen, verbanden en verwijzingen bloot te liggen. Steeds weer sla je er als interpretator acht op of de eigen woorden van de respondent zich tegen jouw interpretatie verzetten. De oorspronkelijke en de toegevoegde betekenissen moeten elkaar raken. De overgang van het ene begrip naar het andere is bijna niet meer te zien. Het lijkt erop dat het nieuwe begrip, geformuleerd in handelingstermen, niet bedacht is door de interpretator, maar dat het slechts door deze tevoorschijn is gehaald uit het originele verhaal. Belangrijk is dat de interpretatie zorgvuldig wordt verantwoord en in de tekst zelf wordt aangewezen.

Conclusie

In deze notitie ben ik vanuit een sociaalconstructieve visie ingegaan op enkele kenmerken van veranderkundig onderzoek. Hoewel mijn insteek primair gericht is op kwalitatief onderzoek, is de hier gepresenteerde benadering goed verenigbaar met kwantitatieve vormen van onderzoek. Het veranderkundig handelen van professionals en niet-professionals wordt onderzocht in de complexe samenhang van persoon en context. Het onderzoek is gericht op kennis ter ondersteuning van dat handelen en tegelijkertijd is dat onderzoek doen zelf ook een veranderproces. Na verheldering van een aantal van deze algemene kenmerken, waarden en afbakeningen van veranderkundig onderzoek, heb ik het voorstel gedaan voor een uitdrukkelijk interventiegerichte probleemstelling en een interventiegerichte methode van analyseren van kwalitatieve gegevens. Hiermee wil ik niet beweren dat alle onderzoeken op deze manier zouden moeten worden opgezet en uitgevoerd om het predicaat ‘veranderkundig’ toegekend te krijgen. Wel heb ik hiermee willen aangeven dat sociale verandkunde vraagt om een bepaald soort van denken over praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek. Onderzoeken en veranderen worden bij elkaar gebracht. Veranderkundig onderzoek doen behoort daarmee tot het kernarsenaal van elke professional. Door zich te bekwamen in wetenschappelijk verantwoord kwalitatief onderzoek worden kennis, vaardigheden en houdingen toegepast en ingeoeffend die essentieel zijn voor een goed op het cliëntsysteem afgestemde manier van werken. Veranderkundig onderzoek is geen gestandaardiseerd protocol dat werkers in een keurslijf zet, maar een aan de persoon-en-context gekoppeld handelingsrepertoire. Ik hoop dat door deze notitie professionele en niet-professionele onderzoekers worden verleid om te gaan experimenteren met deze onderzoeksbenadering en om haar een stapje verder mee te helpen ontwikkelen. Graag hoor ik daarom uw kritische bevindingen in deze. Alleen door de handen ineen te slaan, zijn we in staat om het complexe kennisgebied van de sociale verandkunde goed over het voetlicht te brengen in de professionele en academische wereld.

Literatuurverwijzingen

- Baart, A.: *Een theorie van presentie*, Lemma, Utrecht 2001
- Bennis, Benne en Chin: *The planning of change*, 3^e druk. New York 1975
- Beugen, M. van: *Relatiesleutelaars betreden het strijdperk, een inleiding tot veranderkundig denken*. Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1978
- Boog, B. e.a.: *Theory and Practice of Action Research. With special referenceto the Netherlands*. Tilburg University Press, Tilburg 1996
- Boog, B. e.a. (red.): *Focus op Action Research, de professional als handelingsonderzoeker*. Koninklijke Van Gorcum, Assen 2005
- Boog, B., Van der Meer, D. en Polstra, L.: *Handelingsonderzoek: hoe doe je dat?* In: Wester, F. e.a. (red.) *Praktijkgericht kwalitatief onderzoek*, hoofdstuk 7. Uitgeverij Coutinho Bussum 2000
- Bourdieu, P. (1992). *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*, Amsterdam, uitgeverij SUA.
- Coenen, H.: *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren. Een bijdrage aan de fundering van de methodologie van handelingsonderzoek*. Jan van Arkel Utrecht 1989
- Crowfoot en Chesler: *Contemporary Perspectives on Planned Social Change*. In: J. of appl. sc., 3, 1974
- Delanty, G. and Strydom, P.: *Philosophies of Social Science, the classic and contemporary readings*. Open University Press, Maidenhead/Philadelphia 2003
- Donkers, G.: *Zelfregulering als reflectiekader van methodiek maatschappelijk werk, een agogische benadering*. Proefschrift H. Nelissen 1999
- Donkers, G.: *Naar een veilige school. Versterking van het zelfregulerend vermogen van leerlingen, docenten en school in omgaan met agressie*. Lemma, Den Haag 2008
- Donkers, G.: *Grondslagen van veranderen, naar een methodiek zonder keurslijf*. Boom Uitgevers Den Haag 2010
- Donkers, G.: *Veranderen in meervoud, een driedimensionale kijk op de sociale veranderkunde*. 14^e herziene druk van Veranderkundige modellen, Boom/Lemma Amsterdam 2015
- Donkers, G.: *Zelfregie terug in het werk. Een inspirerend concept van professionaliteit en organisatieontwikkeling*. SWP Amsterdam 2015
- Dijkum, C. van en Tavecchio (red.): *Praktijkonderzoek in ontwikkeling*. Nieuwe inzichten en voorbeelden. Boom Lemma uitgevers, Den Haag 2014
- Fay, B.: *Contemporary Philosophy of Social Science, a Multicultural Approach*. Oxford, Blackwell Publishers 1996
- Flick, U. u.a. (Hg): *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Dussmann 2007
- Fitzpatrick, T.: *New Theories of Welfare*. Macmillan Education UK 2005
- Gent, B. en Ten Have, T.T. (red.): *Andragologie*. Sociale en culturele reeks, Samson Uitgeverij Alphen aan den Rijn 1977
- Glaser, B. & Strauss, A.: *De ontwikkeling van gefundeerde theorie*. Samson, Alphen aan den Rijn/Brussel 1976
- Groot, A. de: *Academie en Forum. Over hoger onderwijs en wetenschap*. Boom Meppel/Amsterdam 1982
- Habermas, J. (1983). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1983.
- Harré, T. and Gillett, G.: *The Discursive Mind*. SAGE Publications, Inc 1994
- Hart, H. 't, Dijk, J. van, de Goede, M., Jansen, W. en Teunissen, J.: *Onderzoeksmethoden*, Boom Amsterdam 1998
- Leenders, H en Veugelers, W.: *Waardevormend onderwijs en burgerschap. Een pleidooi voor een kritisch-democratisch burgerschap*. In: *Pedagogiek*, 24^e jaargang, 4, 2004, pg. 361-375
- Lenk, H.: *Interpretation und Realität. Vorlesungen über Realismus in der Philosophie der Interpretationskonstrukte*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt am Main 1995
- Lewin, K.: *Field Theory in Social Science. Selected Theoretical Papers*, Harper & Brothers Publishers New York 1951
- Maso, I. en Smaling, A.: *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Boom, Amsterdam 1998

- Masselink, R. en de Jong, J.: *Handboek Appreciative Inquiry*. Nieuwerkerk aan den IJssel, Gelling Publishing 2013
- Midgley, G.: *Systemic intervention, philosophy, methodology, and practice, contemporary systems thinking*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers 2000
- Migchelbrink, F.: *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Uitgeverij SWP Amsterdam 2002
- Opp, K.: *Methodologie der Sozialwissenschaften, einföhrung in ProblemeibrerTheorienbildung*. RowohltMünchen 1972
- Parton, N. et al.: *SocialWork. Een constructieve benadering*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2007.
- Patton, M.: *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Edition 3, Sage Publications 2002
- Payne, M.: *Modern socialworktheory*, second edition. Macmillan Press LTD 1997
- Reason, P. & Bradbury, H. (eds): *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*. London: SAGE, 2001
- Reuling, A.: *Methodologieën, een inleiding in onderzoeksstrategieën*. H. Nelissen, Baarn 1986
- Schwartz-Shea, P and Yanow, D.: *Interpretive Research Design: conceptsandProcesses*. Routledge 2012
- Rothman, J.: 'Three models of community organizationpractice', in: F. Cox e.a.: *Strategies of community organi-zation, sec. ed*. Itasca (III), 1974 en 2001
- Strien, P. van: *Praktijk als wetenschap, methodologie van het sociaal-wetenschappelijk handelen*. Assen/Maastricht 1986
- Taylor, S. and Bogdan, R.: *IntroductiontoQualitative Research Methods: The Search forMeaning*. 2d ed. New York: John Wiley 1984
- Tromp, C.: *Breedbeeld wetenschap. Een kritisch-reflectief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip*. Van Arkel Utrecht 2004
- Verbiest, E.: *Andragogie: dialoog en verhaal*. Swets&Zeitlinger, Lisse 1984
- Verschuren, P.: *De probleemstelling voor een onderzoek*. Het Spectrum Utrecht 2002
- Walls, D.: Models of PovertyandPlanned Change: A Framework forSynthesis. In: *Journal of SociologyandSocial Welfare*. Vol. V, no. 3, pag. 316-325, 1976
- Wester, F., Smaling, A. en Mulder, L. (red.): *Praktijkgericht kwalitatief onderzoek*. Uitgeverij Coutinho Bussum 2000
- Wulf, C.: *TheorienandKonzepte der Erziehungswissenschaft*. Juventa Verlag, München 1978
- Zeeuw, G. de: Onderzoek in de andragologie: weten te handelen. In: Gent, B. van en Have, T.T. ten (red.): *Andragologie*. Samson Uitgeverij, Alphen aan den Rijn 1977
- Zeeuw, G. de: Research to support socialinterventions. In: *Journal of SocialIntervention*, volume 19, Issue 2, pp. 4-24, 2010